

pacija je sčasoma nedvomno ravno zaradi svoje "mehkobe" pomenila za osrednjo Slovenijo novo gorje - formacija, ki je Nemei na Gorenjskem in Štajerskem niti v sanjah ne bi prenašali, se je v nekdanji Ljubljanski pokrajini začela z nemškim orožjem, opremo, margarino in marmelado ogorčeno boriti proti komunistom in njim samim (še dobro, da tega takrat niso vedeli, bili bi namreč zelo žalostni). Vseeno je tako očitna polarizacija razmer dosegla vsaj nekaj - na eni strani je postalo očitno paktiranje z okupatorji le prehud zalogaj za tiste, ki niso šli v odpor "zgolj" zaradi nelagodja do komunistov, na drugi strani pa je bilo v narodnoosvobodilnem gibanju konec obzirnosti "prve poročne noči" do izobraženstva v lastnih vrstah: preverjeni kadri so morali biti najprej "ideološko" zreli in šele nato tudi strokovno sposobni. Številne izobražence v odporniškem gibanju so uskladiščili v razne forume (komisije, znanstveni inštituti - ta je vsaj deloval, čeprav "delodajalci" njegovih izsledkov niso pretirano uporabljali), kjer so bili 24 ur dnevno na voljo (v marketinške namene) in pod nadzorom, napočilo pa je tudi obdobje "vistosmerjanja" (Gleichschaltung). Na obeh straneh se je torej odnos do izobraženstva znatno spremenil - posiljevanja z rdečimi obzorji ali pa kreativnega sodelovanja v raznih "zbornikih Zimske pomoči" so bili deležni večina vsi opazni izobraženci in intelektualci tistega časa, nekatere je doletel celo obojen blagoslov (sicer pa dopisni partizan Župančič ni samo s to (oefarsko požegnano) gesto dopolnil priljubljenega Švejkovega stavka "To vojno bomo dobili - ni važno, na kateri strani").

Slovensko izobraženstvo je vseskozi (tudi med vojno) delilo usodo celotnega slovenskega naroda. Ostrješe zahteve, ki so jih vsi sprte strani postavljale pred ta sloj, so rezultat neznanske moči duha, pisane besede in moralne avtoritete, ki jo je Slovence vseskozi videl v izobražencu, s katerim se je srečeval zgolj priložnostno (ob opravkih na sodišču, v državnih uradih) ali pa v tistem, ki je posegal v njegovo najintimnejšo človeško sfero (kot duhovnik, zdravnik) in živel v njegovem okolju ter z njim delil dobro in slabo.

Prav ta motiv je pri boju za "sol naroda" vodil tako cne kot druge - vsi tabori so si (polg ostalih) zlasti prizadevali pridobiti podporo med izobraženci, ki so jih pogosto brezobzirno (zlo)rabili kot magnet, ki naj na njihovo stran pritegne omahljivec in legitimira cilje, za katere so se borili. Intelektualci so (tudi) v tej prevratni dobi zgolj orodje in sredstvo prestiža, ki ga je treba diskretno "utišati", ko se polasti oblasti - razmišljajoči so namreč lahko nevarni, saj zmorcijo zascjati dvom in prepresti z razpokami še tako učinkovit Sistem.

Naslov mojega razmišljanja o knjigi se braleu potem, ko se z avtorjem sprhodi skozi štiriletno obdobje slovenske zgodovine, zazdi kar primeren opis za tisto, kar se je slovenskemu izobraženstvu (in Slovencem nasploh) dogajalo med drugo svetovno vojno - grenkoba, ki se človeka polasti ob razmišljanju o tovrstnih zapisih, pa je sveda prej posledica današnjih razmer, kot pa doživčtega svetobolja nad dogodki izpred petdesetih let.

Ob koncu velja zapisati, da je delo Bojana Godčše dragocen in ne ravno majhen prispevek k odstiranju tancic s preteklosti, ki se po slovenski pomladi kot močvirska meglica plazi čez deželo in pritiska na komaj vzbrstelo popje slovenske prihodnosti.

Upam si trditi, da bo knjiga deležna dobronamernih (in "dobronamernih") kritik z obeh bregov, kar je po moje najboljši dokaz za dobro opravljeno zgodovinarjevo delo. Edino zamero je mogoče nasloviti na (tehnično) izvedbo knjige, ki ji manjka "podobic" (nekaj fotografij slovenskih izobražencev s te in one strani - kakšen Jakac, Balantič, Kocbek, Lampret ob nosilih, Kajuh, Ehrlich, Žebot, mogoče stran iz Zbornika zimske pomoči, škofovo pastirsko pismo...), zaradi česar sicer izredno vščena knjiga (oblikovanje, znanstveni aparat, viri, osebno kazalo) brez potrebe izgubi nekaj privlačnosti. (Glde podobičarstva s(m)o pa zgodovinarji itak malec sramežljivi in ne znamo/nočemo "positnariti" niti tedaj, ko naše delo "posvoji" tako ugledna založba kot je CZ.)

Aleksander Žižek

O ČASIH TOVARN ZA OBLIKOVANJE ČLOVEKA IN NJEGOVE DUŠE

Aleš Gabrič, Socialistična kulturna revolucija, Slovenska kulturna politika 1953-1962, Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, 369 strani.

Ko si je Partija že ustvarila politični in gospodarski monopol, prvega v Sloveniji kmalu po vojni in drugega po nacionalizacijah, je bila pglavitni še nrečen problem kultura. Zakonodajno so jo začeli urejati nekaj let za politično in gospodarsko sfero. Jasno razpčljana rdeča nit Gabričeve knjige nas podrobneje scznaja z odnosom oblasti do umetnosti in znanosti v burnem desetletju slovenske (pol)preteklosti. Ustrezno

časovno zamejitev prikazanega obdobja je avtor dosegel z dvema nadvse pomembnima mejnikoma: ukinitvijo zloglasnega agitpropovskega aparata in sprejetjem ustavnega zakona na začetku petdesetih ter sprejetjem osnutka ustave na začetku šestdesetih let.

Značilnost absolutne oblasti ene stranke in ene ideologije, ki je bila še kako v veljavi v obravnavanem obdobju, je bila izpraznjeno mesto politične opozicije, ki jo je zasedla kritična inteligenca. Tako so se parlamentarne debate lahko dogajale le v obliki časopisnega polemiziranja. Takšna, kot jo označuje avtor, kulturniška opozicija je sicer lahko bila pobudnik sprememb in oblikovalec novih idej, ni pa jih mogla uresničevati. Stanje je bilo celo takšno, da je politični vrh do neke mere potreboval kulturniško opozicijo; ta je porajala nove zamisli, ki jih je nato Partija z ustrezno ideološko delavo vzela za svoje.

Po ukinitvi agitpropa je Partija ostala brez posebne komisije za področje kulture, lastna stališča pa je skušala zagovarjati prek SZDL. V tem kratkem obdobju so imele tudi ideološko drugačne smeri (eksistencializem, abstraktno slikarstvo, jazz) vse večjo možnost, da se pojavijo v javnosti. Takšno stanje ideološke otoplitve je vladalo le do februarja 1956, ko so ustanovili ideološko komisijo CK ZKS, ki je po svojih idejah precej spominjala na stari agitprop. Družbeno upravljanje v kulturnih ustanovah se je začelo kazati v letih 1954-1956, ko so ustanovili številne upravne odbore, v katere so bili delegirani tudi zunanji člani, izbrani po političnih merilih. Ti so praviloma imeli številito in s tem glasovalno premoč. Tako je prevlada partijskih ideologov v oblastnih organih in upravnih odborih omogočala uveljavljanje kulturnopolitičnih načel vladajoče stranke. Vodstvo ZKS je v petdesetih letih podpiralo izključno Zihlerlov kulturnopolitični koncept, katerega bistvo je bila idejna in politična naravnost kulturnega človeka, ali poenostavljeno: umetnik je moral biti najprej komunist in šele nato umetnik.

Kulturniška opozicija v petdesetih letih še ni napadala temeljev političnega sistema, pač pa je nasprotovala partijskemu monopolu na idejnem in kulturnem področju. Avtor jo razdeli na tri smeri. Katoliška inteligenca po obračunu s Koebekom na javni sceni ni imela velikega vpliva. Stališča Josipa Vidmarja, ki ga je oblast sicer upoštevala kot človeka z velikim (tudi političnim) ugledom, so se precej razlikovala od Zihlerlovih načel, a so hkrati bila precej oddaljena od pogledov mlajše generacije, zbrane okoli revije Beseda. Glavni kritik mlajše generacije je bil Miško Kranjec, *"nadvišji, najnapredni pisatelj, ovenčan z namišljeno gloriolo nesmrtnih slave"*, kot so ga posmehljivo označili sodelavci mariborske literarne revije Svit, ki je bila utišana prav

po njegovi zaslugi. Ob literarnih revijah je bil v petdesetih letih tarča ostrih kritik tudi "bulvarski" tisk, predvsem Pavliha in Petkova panorama (PP), kasneje preimenovana v Tedensko tribuno.

Trn v peti kulturne politike je bila tudi celjska Družba sv. Mohorja. Kot protiutež so ustanovili Prešernovo družbo, ki jo je s perfidnimi političnimi pritiski počasi izpodrivala. Tudi v kinematografiji ni šlo brez pritiskov. Dogodki ob filmu Trenutki odločitve (Krvava reka) so zanimivi zato, ker je bil to zgled pravilnega delovanja sistema družbenega upravljanja v kulturnih ustanovah. Organ družbenega upravljanja je namreč dosegel spremembo scenarija, še preden je umetniško delo prišlo v javnost.

Odpor do modnih novosti z Zahoda so ideologi v glasbi usmerili v kritiko jazza. Sinkopirani ritem jim je simbolično pomenil neuravnovešenost, družbeno neskladje in anarhijo. Moteč je bil tudi "divjaški" ples na to glasbo. Med tesnejšim navezovanjem Jugoslavije na Zahod, so začeli jazzovskim glasbenikom priznavati tehnične sposobnosti in zasluge pri sproščanju delovnih ljudi po napornem delavniku, medtem ko so jim kakršnekoli vzgojne in idejne prvine še naprej odrekli.

Partija je v duhu Zihlerlovega prepričanja, da so kulturne ustanove *"tovarne človeka, tovarne za oblikovanje človeka in njegove duše"*, vse močnejše podpirala t.i. delavsko kulturo, ki se je dogajala v raznih amaterskih kulturnih društvih. Sledile so afere v letih 1956 in 1957. Najprej so zaradi ideoloških napak ukiniteli koprsko revijo Bori, nato pa še Besedo, kar je pomenilo tudi prvi večji sodni poseg v kulturniško delovanje po 2. svetovni vojni. Njen literarni krog so oblastniki ocenili za *"skupino mladih, idejno precej zmedenih malo-meščanskih intelektualcev"*. Zelo odmevna je bila afera ob odstranitvi farse Jožeta Javorška iz repertoarja SNG Ljubljana. Paradoks pri tem je bil, da so isti organi Javorškovo delo najprej nagradili, nato pa ga razglasili za neprimerno. Veliko prahu je dvignila tudi ukinitve treh profesionalnih gledališč: koprskega, ptujskega in kranjskega. Sporna je bila zlasti ukinitve slednjega, saj je sicer izpolnjevalo sprejete pogoje (tako je namreč ocenila tudi strokovna gledališka inšpekcija), ni pa imelo nikakršne podpore lokalnih političnih oblasti.

Sredi petdesetih let so se v vodstvu ZKS uveljavljali novi pogledi na kulturno politiko. Najvidnejša predstavnika le-teh sta bila Boris Kraigher in Stane Kavčič, ki sta podobno kot Boris Zihlerl nastopala s pozicij vladajoče ideologije, vendar s to razliko, da so bile njune meje širše kot Zihlerlove, a še vedno meje. Zagovorniki novih pogledov so bili pripravljeni prisluhniti kritikam kulturniške opozicije, toda le dokler ni bil ogrožen os-

novni interes ZK, oblast. Po odmevni polemiki Vidmar-Ziherl je kulturnopolitična moč slednjega začela strmo padati. Pomembnejša posledica "poraza" Ziherlovih idej leta 1957 je ta, da so polemike spodkopale eno osnovnih tez njegovega koncepta, tezo o dvojnosti umetnosti in kulture (delavska in vrhunska). Novi koncept je še bolj uveljavil mlajšo generacijo, ki je smela predstaviti svoje dosežke, saj je imela občasno oporo tudi v višjih političnih krogih.

Po letu 1957 so zato vidni premiki vladajoče ideologije v vrednotenju nekaterih umetniških oblik, ki so jih dotlej zavračali. Poleg omiljenih stališč do eksperimentalnega gledališča, jazza in abstraktne umetnosti, so se istočasno dogajale še nekatere spremembe. Začeli so se pogovori, da se smejo v javnost vrniti Edvard Koebek in kulturniki z zaporniško preteklostjo (npr. Dušan Pirjevec, Igor Torkar in še kdo), pa tudi Mohorjeve družbe niso več šteli za tako politično in ideološko nevarno kot pred leti. Mnenje bolj pragmatičnega dela slovenskega partijskega vrha, da je treba dopuščati vse, kar neposredno ne ogroža monopola ZKS, je čedalje bolj postajala splošna in uradna ocena slovenskih oblastnikov. Tudi zato, ker so se mladi Slovenci množično udeleževali zabav, kjer niso plesali le klasičnih plesov, ker so polnili kinodvorane ob predstavah Tarzanov, Plesa na vodi, kavbojk in kriminalk, ker so svoje radijske sprejemnike radi naravnali na programe, kjer so vrteli jazz. Začetek šestdesetih let pomeni nadaljnje uveljavljanje spremembe. To, da je Borisa Ziherla na mestu predsednika ideološke komisije CK ZKS aprila 1961 zamenjal Janez Vipotnik, je bila le logična posledica dogodkov prejšnjih let.

V istem času je politično vodstvo obračunalo s kritičnim delom "klasične" inteligence, ki naj bi imela največjo oporo na Filozofski fakulteti. Politični pragmatiki so bili predvsem ekonomski reformatorji in so v znatnosti podpirali "tehnično" inteligenco, ki je bila po njihovem mnenju veliko bolj povezana z delavstvom. Tako je prišlo do poskusov "paraliziranja škodljivih vplivov", kar je pomenilo zamenjati tedanja z novo "klasično" inteligenco, katere delo bi temeljilo na marksističnih načelih. Ukinitev Revije 57, naslednice Besede, ki je močno vplivala na študentsko mladino na Filozofski fakulteti, je prinesla tudi sodni proces proti Jožetu Pučniku. Zaradi ideološke zasnovanosti del, ki so po mnenju oblastnikov temeljila na napačnem svetovno-nazorskem pogledu, ter pretiranega poudarjanja potrebe po navezovanju kulturnih stikov z Zahodom, je prišlo tudi do prisilne upokojitve univerzitetnega profesorja Antona Slodnjaka. Oblast pa je začela tudi omejevat samostojnost fakultet, kar se je pokazalo z novim zveznim zakonom leta 1954, katerega bistvena novost je bila izvolitev univerzitetnega in fakultetnih svetov, ki

so lahko sprejeli dirigirane statute. Tudi ustanovitev dveh znanstvenih inštitutov (Inštituta za sociologijo in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja) v letu 1959 je logična posledica večletnih prizadevanj ideologov, da bi humanistično in družboslovno raziskovanje usmerili v pravo, marksistično smer. Poleg tega pa je oblast tudi reformirala univerzitetni študij in na vse šole uvedla predmet Temelji družbene vzgoje.

Prehod v šestdeseta leta je prinesel dotlej največjo ideološko sprostitev, ki so jo spodbujali zaostreni mednacionalni spori in Jugoslaviji. Slovenski partijski vrh s Kraigherjem na čelu je najglasneje nasprotoval centralizmu v kulturi ter tako odkrito podprl stališča slovenskih kulturnikov, ki so se prvi uprli poskusom kulturnega poenotenja. Posebno aktiven je bil boj za slovenske filmske podnapise in plakate. Tudi zahtevam zveznih organov po enotnem jugoslovanskem radijskem in televizijskem programu je slovenska oblast odločno nasprotovala. Tako so ta vprašanja postala prizorišče bojev za smer nadaljnjega razvoja Jugoslavije, na katerem se je ena stran borila za centralizacijo, druga pa za federalizacijo in uveljavljanje nacionalnega pogleda v kulturi. Na zunaj se je ta spor odražal v polemiki Pirjevec-Čosić, v katero so se vključili še drugi slovenski in srbski kulturniki, pravzaprav pa je šlo za polemiko med slovenskim in srbskim vodstvom. Slovenski politični vrh je v tem sporu okrepil vlogo republiške vlade nasproti zvezni, izgubil pa je predsednika vladc, ki je bil premeščen v Beograd. Spor pa je tudi pokazal, da nacionalno vprašanje v Jugoslaviji nikakor ni bilo rešeno že leta 1945, kakor je vseskozi zatrjevala ŽKJ.

Od začetkov petdesetih let je tako potekal proces širjenja manevrskega prostora za kulturnike. Vrhunec je dosegel v začetku šestdesetih let, po polemiki Pirjevec-Čosić in Kraigherjevi premostitvi v Beograd pa so kulturne ustvarjalce nekaj let ponovno stiskali.

S priučujočim delom, ki je nekoliko prirejena avtorjeva doktorska disertacija, smo dobili poglede na razvoj umetniških in znanstvenih ustanov, na revialno in društveno življenje, na kulturo v sklopu nacionalnega vprašanja in na druge raznovrstne probleme tega časa tudi z vidika zgodovinske stroke. Škoda je le, da so zaradi trenutnih političnih razmer ostali nedostopni zvezni arhivi v Beogradu. Kljub temu je avtor izbrskal obilico napol pozabljenega ali celo na novo odkritega gradiva in je tako lahko temeljito analiziral številne konkretne primere. Navkljub množici podatkov in citatov pa zaradi dobre sistematizacije dejstev branje tega odličnega dela ni prav nič oteženo.

Bojan Cvelfar